

LOFT
en
Lân

gesprekken over
Tsjêbbe Hettinga

Jesse van Amelsvoort

Inhoud

Inleiding: Het land en de wereld 7
Jesse van Amelsvoort

- 1 *Vrienden, familie, collega's* 17
- 2 *Hettinga's rijke poëzie* 39
- 3 *Frankfurt en verder* 57
- 4 *Loft en lân* 81
- 5 *Fryslân en it Frysk* 97

Personen en begrippen 115

Over de poëzie van Tsjêbbe Hettinga 121
Janita Monna

Dankwoord 127

Het land en de wereld

Tsjêbbe Hettinga was een unieke dichter. De namen waarmee hij wordt vergeleken, ook in de gesprekken die in dit boek zijn opgenomen, liegen er niet om: dichters als Slauerhoff en Gorter in Nederland komen voorbij, en Dylan Thomas, Derek Walcott, W.B. Yeats, Walt Whitman en Homerus daarbuiten. Ook Bernlef, Borges en Milton worden genoemd, als voorbeelden van blinde dichters met wie Hettinga door zijn progressieve oogziekte geassocieerd kan worden. Stuk voor stuk grote namen, die niet alleen iets zeggen over het soort poëzie dat hij schreef, maar vooral ook over de positie die hij nationaal en internationaal innam in de laatste twintig jaar van zijn leven.

Tsjêbbe Hettinga werd geboren op 15 januari 1949 in Burchwert en overleed op 7 maart 2013 in Ljouwert, vierenzestig jaar oud. Daartussen lag een allesbehalve doorsnee leven. Al op jonge leeftijd werd duidelijk dat Hettinga langzaam maar zeker zijn zicht zou verliezen, waardoor hij uiteindelijk slechts een schimmenspel van licht en duisternis zou zien. Toch ging hij gedichten schrijven, en vanaf de jaren tachtig ontwikkelde hij zich juist tot een heel beeldend dichter. 'Ik heb bij Tsjêbbe wel eens gedacht, dat hij door zijn oogziekte meer op een innerlijke wereld was gericht,' zegt Ronald Noppers in dit boek. 'Zijn eigen taal, zijn eigen geboortegrond, zijn eigen wereld. Die beelden ontstonden met het oog naar binnen, niet met het oog naar buiten.'

Hettinga's vroege poëzie was vrij kaal, een in de jaren zeventig veelvoorkomende stijl: korte regels, flarden van zinnen, veel wit op

de pagina. Een enkel gedicht stroomde al breder, en in de titels van de eerste drie bundels – *Yn dit lân* (1973), *Loft- lân- en séfersen* (1974, samen met en geïllustreerd door Jelle Kaspersma), *Fan lân, loft en leafde* (1975) – klonken al de typische beelden en thematiek van Hettinga door. Lucht, land, zee: de elementen waaruit de wereld is opgebouwd, het decor waartegen onze levens zich afspelen. Na een vierde bundel, *Tusken de bidriuwen troch is âlderdom* (1981), publiceerde Hettinga elf jaar lang geen nieuwe bundel. In die tijd bleef hij schrijven, hij bleef lezen, en hij bleef optreden. Zo moet het rond 1988 zijn geweest dat Kees 't Hart hem voor het eerst op een podium zag staan. Ook was Hettinga van 1975 tot 1990 redactielid van het literaire tijdschrift *Hjir*.

In 1992 publiceerde Hettinga zijn vijfde bundel, *Under seefûgels De kust*. Deze bundel zou zijn doorbraak betekenen, eerst in Fryslân en daarna ook in Nederland en daarbuiten. Al rond 1970 had Hettinga het werk van de Welshe dichter Dylan Thomas gelezen, en in de jaren tachtig had hij het verder bestudeerd en later ook vertaald. Op basis van *Under seefûgels* kunnen we alleen maar constateren dat die kennis-making verregaande gevolgen heeft gehad. Hettinga's dichterschap kreeg er een geweldige impuls door. Nadat hij een vorm, een metrum, een mal had gevonden voor zijn mythologiserende impuls en barokke stijl, begonnen de beelden te stromen.

Kort na de publicatie van deze doorbraakbundel moest er een beslissing genomen worden die van ongekend belang zou blijken te zijn: welke Friese schrijver of dichter ging er mee naar de Frankfurter Buchmesse in 1993? Nederland en Vlaanderen waren die editie gastland en er zou ook aandacht worden besteed aan de Friese literatuur. De Buchmesse is een van 's werelds belangrijkste boekenbeurzen; een optreden daar vormt niet zelden een springplank naar buitenlands succes. In 1993 was dat het geval voor Cees Nooteboom, voor Harry Mulisch – en zo zou het ook gaan voor Tsjêbbe Hettinga.

Zo wekte Hettinga's veelbesproken optreden de interesse van Benno Barnard, die ervoor zorgde dat zijn werk vertaald werd naar het Nederlands. Iedereen wilde weten wie die schijnbaar blinde Fries was, die zo overrompelend gedichten had staan voordragen in Frankfurt. De interesse in Hettinga groeide echter niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland. 'Iemand heeft hem daarna geprogrammeerd in Barcelona,' zegt Teake Oppewal daarover, 'hij treedt op in Barcelona, dan is er

iemand die dat meemaakt en die wil hem in Swansea hebben, iemand uit Berlijn zag hem al in '93 en wist meteen, *den muss ich haben*, en vijf jaar later komt hij dus in Berlijn een keer op het podium.' Tussen 1993 en 2013 reist Hettinga veelvuldig de wereld over, vaak samen met vriend en begeleider Henk Deinum. Henk herinnert zich de reizen naar Canada, Gabriola Island, Toronto, Portland, Zuid-Amerika en ook naar Italië, Spanje, Parijs en Sicilië. Het optreden in het Colombiaanse Medellín in 2007, een stad getekend door drugsgeweld, is in de herinnering net zo memorabel geworden als Frankfurt, dankzij de opname ervan die op YouTube te zien is. Ten tijde van zijn overlijden stond een reis naar Nicaragua gepland, een bezoek aan een festival waar Tsead Bruinja hem op had gewezen.

Frankfurt was voor Hettinga een opstapje naar een veel groter publiek, maar vooral ook de opening naar een wereld die hij altijd al verbeeldde in zijn poëzie. *Fryslân! De wrâld! Friesland! Die Welt!* is de naam van een gelegenhedenuitgave uit 1998. Een simpele, maar ook symbolische titel, ontleend aan Obe Postma. Tweektalig Fries-Duits legt deze de verbinding tussen de provincie Fryslân en de wijdere wereld. Die combinatie was belangrijk voor Hettinga. Het verlangen om die twee met elkaar kennis te laten maken verklaart ook zijn inzet, na terugkomst uit Colombia, om van Leeuwarden in 2018 Culturele Hoofdstad van Europa te maken. Met 'De stêd' leverde hij een gedicht aan voor het bidboek en hij trad op bij een presentatie voor de jury die in 2012/2013 de knoop moest doorhakken of Ljouwert, Eindhoven of Maastricht de titel mocht voeren. Het werd Ljouwert. Hettinga was al overleden toen in september 2013 het goede nieuws bekend werd gemaakt, maar iedereen die het wilde, kon horen hoe zijn geest weerklonk in het op de wereld gerichte 'LF2018'.

Het is het waard wat langer stil te staan bij wat we de ruimtelijke dimensie van Hettinga's poëzie kunnen noemen. Zijn eerste bundels draaiden al om het land, de lucht en de zee. Rivieren, eilanden, havens, heuvels: het zijn maar een paar van de omgevingen die dit oeuvre kenmerken. Hettinga's poëzie trekt een geheel eigen, vooral landelijke geografie op, waarin de stedelijke omgeving een secundaire rol speelt. Slechts een handvol gedichten, waaronder 'De stêd', speelt zich af in

een stad en thematiseert het stadsleven. Een ander voorbeeld is 'It ûntheistere plein', een onheilspellend gedicht waarvan Benno Barnard vermoedt dat het zich in Groningen afspeelt.

Of de stad of het platteland nu het decor vormt, een haven of een veld, een eiland of een heuvel, telkens vindt er een soort mythologisering plaats. Een volwassen Hettinga-gedicht is altijd herkenbaar doordat kleine zaken groter worden gemaakt: het lage wordt verbonden met het hoge, het tijdelijke met het tijdloze, het 'nu' met het 'altijd'. Zo verworden de keus van biljartspelers tot oud-Griekse speren in 'It ûntheistere plein', en in 'Gesicht fol seefûgels' heet de Bosporus 'breder as Bremen' te zijn, een levensgroot ontmoetingspunt tussen oost en west. Die vergrotingen moeten je liggen, en ook enkele stemmen in *Loft en lân* geven toe dat Hettinga hen soms te ver ging. 'Soms dacht ik wel, nu moet je toch even ophouden,' geeft Piet Gerbrandy toe, wat zijn bredere waardering voor Hettinga's poëzie niet in de weg staat. En iedereen zal beamen dat een aantal gedichten absolute meesterwerken zijn.

'Loft' en 'lân' zijn voor mij de twee polen waartussen Hettinga's poëzie zich beweegt: het hoge en het lage, het mythische en het banale. Dit zijn woorden die in de titels van zijn vroegste bundels voorkomen, en verspreid door zijn poëzie. Toen ik pas kennismaakte met Hettinga en zijn gedichten noemde ik dit 'himmel' en 'klaai', onder andere in navolging van David Van Reybroucks in memoriam voor de dichter. Later begreep ik dat 'himmel' niet het meest voor de hand liggende woord is bij Hettinga. Ondanks diens katholieke jeugd, en een volgens sommigen groeiend religieus element in zijn latere poëzie, is hij geen religieus dichter. 'Himmel' is dus nadrukkelijk een metafoor; als begrip past 'loft' beter bij Hettinga. Samen staan 'loft' en 'lân' voor de spanning die Hettinga's oeuvre zoveel energie geeft, en voor de paradoxen van een internationaal georiënteerd dichter uit een klein taalgebied.

Hettinga's gedichten spelen zich vaak af op niet precies gedefiniëerde locaties. Soms is er echter ook wel een duidelijke plaats van handeling. Griekenland, bijvoorbeeld, vooral in de bundel *Fan oer see en fierder* (2001, bekroond met de Gysbert Japicxpriis), Bremen en Istanbul (in 'Gesicht fol seefûgels'), Wales (in 'De blauwe hauk fan Wales', zijn ode aan Dylan Thomas), Ierland, New York ... Afgelegen plekken, of juist locaties die enorm verknoopt zijn in mondiale handels- en men-

senstromen. Het is tekenend voor een dichterlijk bewustzijn dat zich al vroeg verbonden voelde met zowel de plek waar iemand is opgegroeid als de bredere wereld daaromheen. Hettinga voelde een verwantschap met deze plekken; hij zal er aspecten van zichzelf en zijn jeugd hebben herkend.

De eerste twintig jaar van zijn dichterschap, van *Yn dit lân* tot het optreden in Frankfurt, was Hettinga een binnen Fryslân bekend dichter. Hij schreef in het Fries, en verbeeldde in die taal al hele werelden. In de tweede helft van zijn carrière, van 1993 tot aan zijn overlijden, bewoog Hettinga zich steeds internationaler. Hij kon als dichter daar gaan waar hij in zijn gedichten allang was geweest.

Tsjêbbe Hettinga was een unieke dichter, met een unieke carrière. Het is niet velen gegeven met één enkel, goed getimed optreden zo'n indruk te maken dat de wereld zich aan zijn of haar voeten werpt, in welke taal dan ook. Teake Oppewal suggereert in een van de gesprekken (en ook in een stuk uit 2019 voor Frysk literêr tydskrift *ensafh*) dat Hettinga wellicht eens de Nobelprijs voor de Literatuur gekregen zou hebben, had hij meer bundels gepubliceerd en op meer plekken opgetreden. Dat zullen we natuurlijk nooit weten; hoogstens kunnen we over ruim veertig jaar, wanneer de archieven tot en met 2013 opengegaan zijn, vaststellen of zijn naam ooit is genoemd. Helemaal onwaarschijnlijk is deze gedachte in ieder geval niet: dichters als Derek Walcott en Seamus Heaney zijn eerdere laureaten, wat erop duidt dat de Zweedse Academie duidelijk affiniteit heeft met de traditie waarin Hettinga stond.

Terwijl Hettinga's succes ook internationaal groeide, bleven er binnen Fryslân hier en daar kritische geluiden klinken: de literaire wereld was – en is – er klein, de subsidiepotten beperkt. Hettinga nam een prominente plek in binnen die wereld. Daarin is Fryslân niet uniek, al kan het proces meer opvallen vanwege de beperktere (financiële) middelen. Zo gaat dat. Al werd Hettinga door buitenstaanders wel gezien als de Friese dichter, we doen er goed aan niet het zicht te verliezen op de verdere Friese literatuur. Tsjêbbe is zelfs niet de enige Hettinga met een poëtische pen: broer Eeltsje is ook een alom gewaardeerde dichter, die in de periode 2017–19 de eerste officieel aangestelde 'Dichter fan Fryslân'

was en bijvoorbeeld de opening van de Beurs als faculteitsgebouw voor Campus Fryslân met een prachtig gedicht opluisterde.

Bij iedere in het Fries publicerende schrijver of dichter komt op den duur de vraag van Friese identiteit, cultuur en taal naar voren. Internationale optredens mogen die bakens dan voor even verzetten – in Colombia maakt het niet uit of er een Friese dichter op het podium staat, een Nederlandse, of een Chinese, vermoedelijk verstaat het publiek ze alle drie niet –, helemaal ontkomen aan die vraag lukte ook Hettinga niet. Zoals ook in de gesprekken in dit boek naar voren komt, probeerde Hettinga een positie te vinden waarin hij de Friese taal wel uitdroeg, maar zich verder verre hield van identiteitspolitieke zaken. Een interviewer van de Vlaamse radio die Hettinga vroeg ‘iets’ te vertellen over Friesland, herinnerde hij eraan dat hij geen vertegenwoordiger was van de VVV. (In een aantal vroege gedichten ageerde Hettinga wel tegen de toeristische uitverkoop van de provincie – een zeldzame politiek geladen stellingname in zijn oeuvre.) Hij was ook geen ‘Fryske beweger’, zoals naar het einde van dit boek toe ook ter sprake komt. Hettinga’s liefde gold enkel de Friese taal.

Tegelijkertijd zette Hettinga zich wel in voor het binnenhalen van de titel van Culturele Hoofdstad van Europa. Bovendien schreef hij op verzoek van het college van Gedeputeerde Staten van Fryslân het gedicht ‘It lân, it lân’ ter gelegenheid van de opening van het nieuwe provinciehuis. De strofe ‘jins dreamen no, jins skiednis skielk’ staat gebeiteld in steen naast de ingang. Het was dus niet zo dat Hettinga helemaal wegbleef van de politiek, al dient zich in beide gevallen ook een meer biografische verklaring aan. Poëzie was ook broodwinning. In het geval van ‘LF2018’ zag Hettinga een kennismaking tussen Fryslân en de wereld voor zich. Bij toeval waren de lijnen kort: Henk Deinum is getrouwd met Jannewietske de Vries, die tussen 2007 en 2015 gedeputeerde was van de provincie Fryslân. Zo kon Hettinga’s visie van een literair festival à la Medellín politieke steun verkrijgen; andersom kon de nieuw aangetreden coalitie de dichter in 2011 gemakkelijk bereiken voor een poëtische bijdrage.

De in dit boek opgenomen gesprekken laten ook mooi de toevaligheden achter een carrière zien. Een optreden in het café bij de brug in Rien, begin jaren zeventig, leidt in de jaren daarna tot een hechte vriendschap met Henk Deinum. Mensen als Bouke Oldenhof en Kees ‘t

Hart pleiten voor hem als vertegenwoordiger van de Friese literatuur in Frankfurt. Benno Barnard raakt daar vervoerd door zijn 'Homerische optreden' en introduceert Hettinga bij zijn eigen Amsterdamse uitgever. Misschien is toeval wel geen toeval, maar juist wat iemand toevalt.

Tot slot nog enige opmerkingen over dit boek de erin opgenomen gesprekken en de totstandkoming ervan. *Loft en lân. Gesprekken over Tsjêbbe Hettinga* is een meerstemmig werk. Er klinken negen stemmen van mensen die Hettinga gekend hebben, elk op een andere manier, elk voor een andere periode, elk in een andere intensiteit. Soms spreken zij elkaar tegen, vaak zijn ze het met elkaar eens. Het beeld dat zij van Hettinga schilderen is liefdevol en wordt vooral gekenmerkt door respect voor zijn onmiskenbare creativiteit en dichterschap. Daar het mij er niet om te doen was een biografisch overzicht te geven van Hettinga, is dit beeld ook incompleet. Dit boek bevat een serie gesprekken – een biografie van Hettinga moet nog geschreven worden.

Mijn interesse gold vooral Hettinga's werk, hoe dit tot stand kwam en hoe hij er zelf tegenaan keek. In september 2017 ben ik begonnen met een literatuurwetenschappelijk promotieonderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen/Campus Fryslân, onder begeleiding van Goffe Jensma, Margriet van der Waal en Matt Coler. In dit kader heb ik gesprekken gevoerd met een aantal schrijvers en, in het geval van Hettinga, met een groep vrienden, familie en collega's. Al snel bleek dat deze gesprekken meer materiaal opleverden dan ik in mijn proefschrift zou kunnen verwerken, waardoor het idee ontstond om ze te bundelen en uit te geven als een bescheiden publicatie. Het gaat dan vooral om de biografische details en de sprekende verhalen die mij aangediend werden: hoe jammer zou het zijn wanneer die in de vergetelheid zouden raken! *Loft en lân* is die publicatie geworden.

De in *Loft en lân* opgenomen gesprekken zijn gevoerd tussen oktober 2018 en februari 2019 op verschillende locaties in Leeuwarden, Amsterdam, Den Haag – en zelfs in Zuid-Engeland, waar Benno Barnard sinds enkele jaren woont. Hiermee is meteen gezegd dat er in de presentatie op de volgende pagina's sprake is van een kunstgreep. De meeste geïnterviewden heb ik individueel gesproken – slechts Henk Deinum,

Wypkje Hettinga en Geart de Vries waren samen in één ruimte toen ik ze sprak. Ik heb gekozen voor de huidige vorm, waarin de verschillende interviews zijn samengesmeed tot één groot gesprek, om de leesbaarheid te vergroten. Deze opzet wekt wellicht de suggestie van een toneelstuk, maar bood mij de mogelijkheid om enkele herhalingen in het gezegde subtiel weg te poetsen en de tekst thematisch te ordenen. Ik hoop dat de lezer mij deze kleine dramatisering vergeeft – aan de inhoud is niks veranderd.

Over het algemeen heb ik de interviews in het Nederlands afgenomen. Friese zinnen, die de lezer vooral bij Henk Deinum, Wypkje Hettinga en Geart de Vries tegen zal komen, zijn niet vertaald. *Loft en lân* is een grotendeels Nederlandse publicatie geworden, maar niet ten koste van het Fries. Om diezelfde reden haalt Janita Monna in haar nawoord vooral Hettinga's originele, Friestalige gedichten aan.

In de compositie van de hoofdstukken heb ik mijn best gedaan stukken uit de verschillende gesprekken zo goed mogelijk samen te smelten. Hierbij is een aantal thema's leidend geweest. In het eerste hoofdstuk ('Vrienden, familie, collega's) vertellen de geïnterviewden hoe ze Hettinga hebben leren kennen en wat hij voor hen betekend heeft. In het tweede hoofdstuk, 'Hettinga's rijke poëzie', proberen zij tot een eerste kenschets en waardering van zijn poëzie te komen. Na het derde hoofdstuk, 'Frankfurt en verder', gewijd aan het verloop van Hettinga's carrière vanaf 1993, kijkt hoofdstuk vier ('Loft en lân') naar de thematiek van zijn poëzie. In het laatste hoofdstuk, 'Fryslân en it Frysk', staat Hettinga's verhouding tot taal, politiek en de verbanden daartussen centraal. Helemaal gescheiden blijven al deze onderwerpen natuurlijk niet, opmerkingen over bijvoorbeeld Hettinga's voordrachtskunst keren in elk hoofdstuk wel terug.

De aandachtige lezer zal een aantal momenten opvallen waar de gespreksovergangen niet naadloos zijn. Zo blijven sommige vragen die opgeroepen worden onbeantwoord: wanneer Piet Gerbrandy suggereert dat Hettinga's kinderen minder *geef* Fries spreken dan hun vader, die daar blijkbaar niet al te zwaar aan tilde, reageert dochter Wypkje niet. Hoe kon ze ook: zij was er niet bij toen Gerbrandy dat zei! Wanneer Henk Deinum op een ander moment zegt dat Wypkje een bijzonder goed taalgevoel heeft in het Fries zowel als het Nederlands, volgt toch nog een (gedeeltelijk) antwoord. Een sluitend geheel pretendeert *Loft en lân*

niet te zijn, wel een verkenning van belangrijke thema's en onderwerpen in Hettinga's leven en werk.

Op andere momenten in dit boek vallen dingen onbedoeld echter wel samen: dat Henk Deinum het over de foto's van zijn oom Andries zou hebben, die uitgegeven zijn in een boek met gedichten van Hettinga erbij, lag voor de hand. Dat Teake Oppewal deze publicatie ook zou noemen, was minder voorspelbaar. 'Toeval!' Op weer andere momenten heeft de tijd de gesprekken inmiddels ingehaald: zo deed Piet Gerbrandy zijn karakterisering van Tsead Bruinja als iemand die in het grote plaatje te weinig betekent voor de zichtbaarheid van de Friese literatuur in Nederland voordat Tsead in 2019 Dichter des Vaderlands werd. Het zijn bij elkaar kleine dingen, waarvan ik hoop dat ze de lezer niet al te zeer storen.

Vrienden, familie, collega's

In dit boek komen negen personen aan het woord. Ze kenden Hettinga vanuit verschillende rollen: als vriend, als vertaler van zijn poëzie, als mede-dichter, als criticus, als pleitbezorger van de Friese literatuur, als dochter. De eerste keer dat ze aan het woord komen, worden ze kort geïntroduceerd. Daarna zullen ze zichzelf verder voorstellen en hun band met Hettinga nader toelichten. De vragen en opmerkingen van de interviewer staan in vet cursief vermeld.

Henk Deinum – *vriend, buurman en vaste begeleider van Hettinga; oud-wethouder van de stad Leeuwarden*

Ik kom uit het zuidwesten van Friesland, uit Workum. Hij kwam uit Burgwerd. Ik trof hem voor het eerst ... Dat moet ergens begin jaren zeventig zijn geweest bij de Rien, waar Tsjêbbe meedeed aan een soort geïmproviseerde talentenjacht. Als ik het me goed herinner, ging het iets van 'bôle mei tsiis, bist net wiis', zoiets. Zondagmiddag, een berucht, beroemd café. Een roemrucht café, bij Tsjerkje op de Kliuw. Daar zag ik hem voor het eerst. Daarna wist ik wie hij was. Hij was een persoonlijkheid, die je bij bleef

Hij zat in Sneek op school. Ik ook. Hij zat op de PA, ik op het Athe-neum van Bogerman. Dus ik zag hem wel eens en ik kwam hem ook wel eens tegen bij het café van Tsjerkje op de Kliuw, daar woonde hij vlakbij en daar ging hij op zaterdag wel naartoe. Als ik hem tegenkwam, maakten we een praatje.